एकादशः पाठः

यः जानाति सः पण्डितः

0672CH11

संस्कृत-साहित्ये प्रहेलिकानां विशिष्टं स्थानम् अस्ति। प्रहेलिकाः आबालवृद्धं मानसिकम् उल्लासं जनयन्ति। बुद्धेः तार्किकशक्तिं वर्धयन्ति। चिन्तनक्षमतां विकासयन्ति। पूर्वजानां कवीनां बुद्धिमत्तां कल्पनाशक्तिं च दर्शयन्ति।

भोजनान्ते च किं पेयं जयन्तः कस्य वै सुतः।
कथं विष्णुपदं प्रोक्तं तक्रं शक्रस्य दुर्लभम्॥ १॥

विवरणम् – भोजनस्य अन्ते किं पानीयम्? (……………………)। जयन्तः कस्य पुत्रः? (……………………)। विष्णोः सान्निध्यं कथम् उक्तम्? (……………………)।

न तस्यादिर्न तस्यान्तो मध्ये यस्तस्य तिष्ठति।
तवाप्यस्ति ममाप्यस्ति यदि जानासि तद्वद॥ २॥

विवरणम् – तस्य आदिः 'न' अस्ति, तस्य अन्तः अपि 'न' अस्ति, तस्य मध्ये 'य' तिष्ठति। तत् तव अपि अस्ति। मम अपि अस्ति। यदि जानासि तत् वद – (……………………)।

वृक्षस्याग्रे फलं दृष्टं फलाग्रे वृक्ष एव च।
अकारादिं सकारान्तं यो जानाति स पण्डितः॥ ३॥

विवरणम् – वृक्षस्य अग्रे फलं दृष्टं, फलस्य अग्रे वृक्षः एव च। अकारः यस्य आदिः, तथैव सकारः यस्य अन्ते अस्ति, तत् पदं यः जानाति सः पण्डितः – (……………………)।

© NCERT not to be republished

किमिच्छति नरः काश्यां भूपानां को रणे हितः।
को वन्द्यः सर्वदेवानां दीयतामेकमुत्तरम्॥ ४॥

विवरणम् – मनुष्यः काश्यां किम् इच्छति ? (.....................)। युद्धे महाराजानां कः हितः ? (.....................)। कः सर्वदेवानां वन्दनीयः? एकपदेन उत्तरं ददातु – (.....................)।

कुलालस्य गृहे ह्यर्धं तदर्धं हस्तिनापुरे।
द्वयं मिलित्वा लङ्कायां यो जानाति स पण्डितः॥ ५॥

विवरणम् – कुम्भकारस्य गृहे तस्य अर्धं किम् अस्ति ? (.....................)। हस्तिनापुरे तस्य अपरम् अर्धम् किम् अस्ति ? (.....................)। द्वयं मिलित्वा पूर्णरूपं लङ्कायां किम् अस्ति ? (.....................) उत्तरं यः जानाति सः पण्डितः।

प्रहेलिकानाम् उत्तराणि

१. तक्रं / शक्रस्य / दुर्लभम्   २. नयनम्   ३. अनानसः
४. मृत्युम् / जयः   ५. कुम्भः / कर्णः

वयं शब्दार्थान् जानीमः

शब्दः	अर्थः	हिन्दी	English	मातृभाषया अर्थं लिखन्तु
पेयम्	पातुं योग्यम्	पीने के योग्य	Fit for Drinking	
सुतः	पुत्रः	पुत्र	Son	
तक्रम्	मथितम्	छाछ	Butter milk	
कुलालस्य	कुम्भकारस्य	कुम्हार का	Of the potter	
रणे	युद्धे	युद्ध में	In war	

Reprint 2026-27
© NCERT not to be republished

अवधेयांशः

पठन्तु अवगच्छन्तु लिखन्तु च

श्रीरामस्य गुरुः वसिष्ठः।	वसिष्ठस्य शिष्यः श्रीरामः।
कर्णस्य गुरुः परशुरामः।	परशुरामस्य शिष्यः कर्णः।
अर्जुनस्य गुरुः द्रोणः।	द्रोणस्य शिष्यः अर्जुनः।
चन्द्रगुप्तस्य गुरुः चाणक्यः।	चाणक्यस्य शिष्यः चन्द्रगुप्तः।
पद्मपादस्य गुरुः शङ्कराचार्यः।	शङ्कराचार्यस्य शिष्यः पद्मपादः।
विवेकानन्दस्य गुरुः रामकृष्णः।	रामकृष्णस्य शिष्यः विवेकानन्दः।

ग्रन्थः ग्रन्थकर्ता च

रामायणस्य रचयिता वाल्मीकिः।	वाल्मीकेः काव्यं रामायणम्।
महाभारतस्य रचयिता व्यासः।	व्यासस्य काव्यं महाभारतम्।
कर्णभारस्य रचयिता भासः।	भासस्य नाटकं कर्णभारम्।
रघुवंशस्य रचयिता कालिदासः।	कालिदासस्य काव्यं रघुवंशम्।
पञ्चतन्त्रस्य रचयिता विष्णुशर्मा।	विष्णुशर्मणः कृतिः पञ्चतन्त्रम्।
हितोपदेशस्य रचयिता नारायणपण्डितः।	नारायणपण्डितस्य कृतिः हितोपदेशः।

पति-पत्नीसम्बन्धः

अरुन्धत्याः पतिः वसिष्ठः।	वसिष्ठस्य पत्नी अरुन्धती।
सीतायाः पतिः श्रीरामः।	श्रीरामस्य पत्नी सीता।
उर्मिलायाः पतिः लक्ष्मणः।	लक्ष्मणस्य पत्नी उर्मिला।
कुन्त्याः पतिः पाण्डुराजः।	पाण्डुराजस्य पत्नी कुन्ती।
रुक्मिण्याः पतिः कृष्णः।	कृष्णस्य पत्नी रुक्मिणी।
सुभद्रायाः पतिः अर्जुनः।	अर्जुनस्य पत्नी सुभद्रा।

© NCERT not to be republished

Reprint 2026-27

वयम् अभ्यासं कुर्मः

१. **पाठस्य आधारेण निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् एकपदेन उत्तरं लिखन्तु—**

(क) भोजनान्ते पातुं योग्यं किम्? – ....

(ख) सर्वदेवानां वन्दनीयः कः? – ....

(ग) जयन्तः कस्य सुतः? – ....

(घ) लङ्कायां मिलित्वा कस्य पूर्णरूपम् अस्ति? – ....

२. **पाठस्य आधारेण निम्नलिखितानां प्रश्नानां पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखन्तु—**

(क) विष्णुपदं कथं प्रोक्तम्? ....

(ख) कस्य आदिः अन्तः च 'न' अस्ति? ....

(ग) नरः काश्यां किम् इच्छति? ....

(घ) कुलालस्य गृहे अर्धं किम् अस्ति? ....

३. **अधोलिखितानि शब्दरूपाणि पठन्तु अवगच्छन्तु स्मरन्तु च—**

लिङ्गम्	शब्दः	षष्ठी-विभक्त्यन्तानि रूपाणि		
		एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
अकारान्त-पुंलिङ्गम्	छात्रः	छात्रस्य	छात्रयोः	छात्राणाम्
	विद्यालयः	विद्यालयस्य	विद्यालययोः	विद्यालयानाम्
	सुतः	सुतस्य	सुतयोः	सुतानाम्
	रामः	रामस्य	रामयोः	रामाणाम्
आकारान्त-स्त्रीलिङ्गम्	सीता	सीतायाः	सीतयोः	सीतानाम्
	कथा	कथायाः	कथयोः	कथानाम्
	प्रिया	प्रियायाः	प्रिययोः	प्रियाणाम्

© NCERT not to be republished

Reprint 2026-27

ईकारान्त-स्त्रीलिङ्गम्	नदी	नद्याः	नद्योः	नदीनाम्
	देवी	देव्याः	देव्योः	देवीनाम्
अकारान्त-नपुंसकलिङ्गम्	पुस्तकम्	पुस्तकस्य	पुस्तकयोः	पुस्तकानाम्
	उद्यानम्	उद्यानस्य	उद्यानयोः	उद्यानानाम्
	फलम्	फलस्य	फलयोः	फलानाम्
	भोजनम्	भोजनस्य	भोजनयोः	भोजनानाम्
सर्वनामपदानि	अहम् (अस्मद्)	मम	आवयोः	अस्माकम्
	त्वम् (युष्मद्)	तव	युवयोः	युष्माकम्
	तत् (पुंलिङ्गम्)	तस्य	तयोः	तेषाम्
	तत् (स्त्रीलिङ्गम्)	तस्याः	तयोः	तासाम्
	तत् (नपुंसकलिङ्गम्)	तस्य	तयोः	तेषाम्
	एतत् (पुंलिङ्गम्)	एतस्य	एतयोः	एतेषाम्
	एतत् (स्त्रीलिङ्गम्)	एतस्याः	एतयोः	एतासाम्
	एतत् (नपुंसकलिङ्गम्)	एतस्य	एतयोः	एतेषाम्

© NCERT not to be republished

४. उदाहरणानुसारं वाक्यानि लिखन्तु—

यथा – विद्यालयः छात्रः विद्यालयस्य छात्रः गच्छति।

(क) द्विचक्रिका चक्रम् .... भ्रमति।

(ख) वृक्षः फलम् .... खादति।

(ग) छात्रा नाम .... पृच्छति।

(घ) रामः पुस्तकम् .... आनयति।

(ङ) मन्दिरम् शिखरम् .... पश्यति।

Reprint 2026-27

५. तालिकायां प्रदत्तानां शब्दानां षष्ठीविभक्तेः रूपाणि रिक्तस्थानेषु लिखन्तु —

पुंलिङ्गम्		स्त्रीलिङ्गम्		नपुंसकलिङ्गम्	
देवः	देवस्य	रमा	रमायाः	भवनम्	भवनस्य
वृक्षः	....	छात्रा	....	उद्यानम्	....
द्वारपालः	....	दोला	....	वनम्	....
स्यूतः	....	उपासना	....	सूत्रम्	....
अनुजः	....	पुस्तिका	....	पत्रम्	....
अग्रजः	....	भ्रातृजाया	....	यन्त्रम्	....
पितामहः	....	अग्रजा	....	वातायनम्	....
मातुलः	....	स्नुषा	....	पुष्पम्	....
प्राचार्यः	....	लेखनी	....	सङ्गणकम्	....
विद्यालयः	....	पत्नी	....	गृहम्	....
पितृव्यः	....	पुत्री	....	वार्तापत्रम्	....

६. रिक्तस्थानेषु कुटुम्बस्य परिचयं लिखन्तु —

यथा – मम नाम दिनेशः। मम पितुः नाम सुरेशः।

मम मातुः नाम .... । मम अग्रजस्य नाम .... ।

मम अनुजायाः नाम .... । मम पितामहस्य नाम .... ।

मम पितामह्याः नाम .... । मम पितृव्यस्य नाम .... ।

मम पितृव्यायाः नाम .... । एतत् मम कुटुम्बकम्।

© NCERT not to be republished

Reprint 2026-27

७. अधः श्रीरामस्य कुटुम्बस्य रेखाचित्रम् अस्ति। चित्रं दृष्ट्वा उदाहरणानुसारं वाक्यानि रचयन्तु—

यथा – रामस्य पिता दशरथः

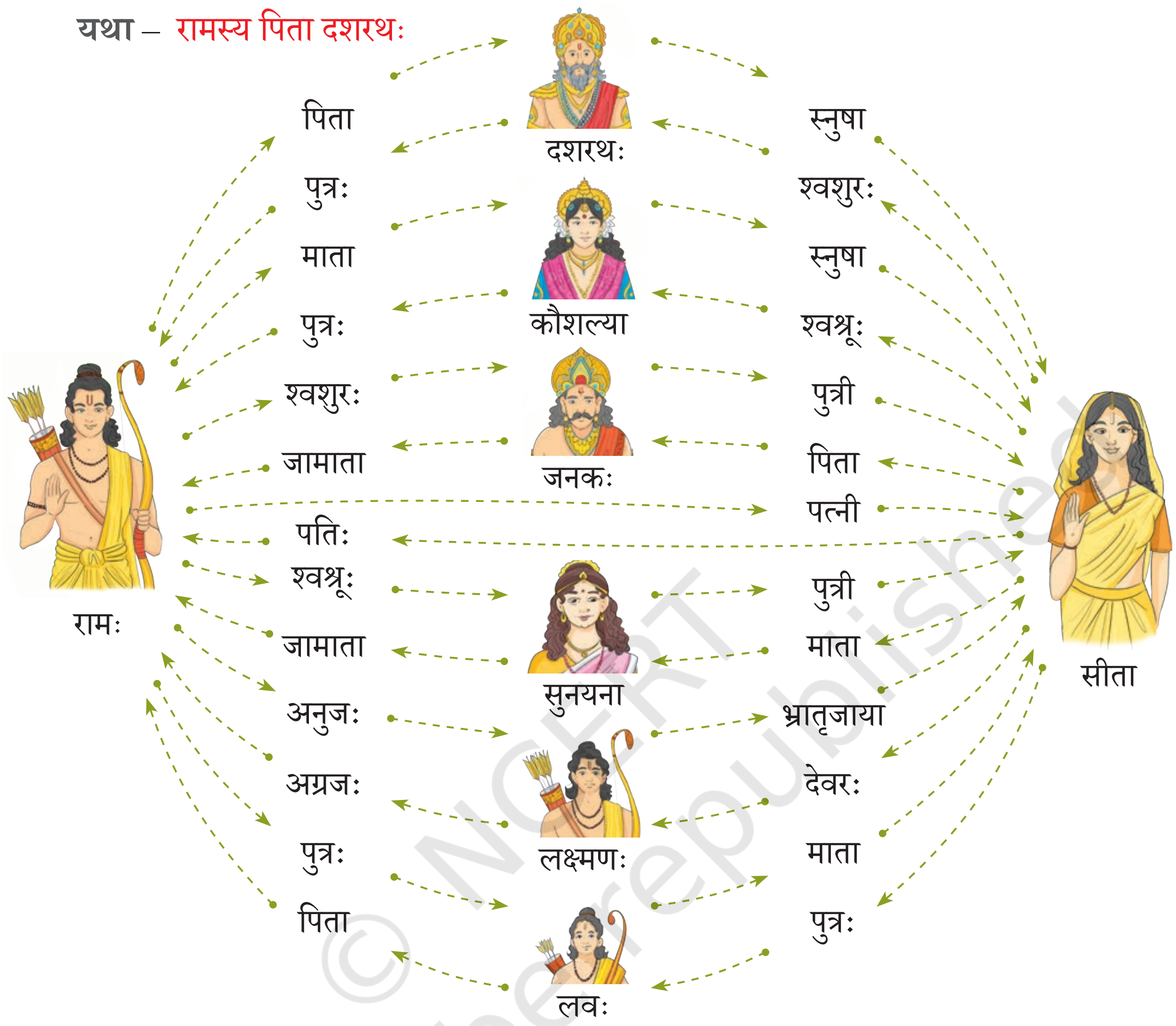

८. निम्नाङ्कित-पुस्तकसूचि-मध्ये कस्य उपरि किम् अस्ति इति लिखन्तु—

यथा – १. लीलावत्याः उपरि पञ्चतन्त्रम् अस्ति।

२. भगवद्गीतायाः उपरि लीलावती अस्ति।

(क) पञ्चतन्त्रम्
(ख) लीलावती
(ग) भगवद्गीता
(घ) रामायणम्

(ङ) हितोपदेशः
(च) योगशास्त्रम्
(छ) रघुवंशम्
(ज) मनुस्मृतिः

(झ) अमरकोषः
(ञ) अष्टाध्यायी
(ट) महाभारतम्
(ठ) अर्थशास्त्रम्

© NCERT not to be republished

Reprint 2026-27

योग्यताविस्तरः

१. **प्रकृष्टा हेलिका – प्रहेलिका। हेला इत्यस्य क्रीडा इत्यर्थः अस्ति। प्रहिलति अभिप्रायं सूचयति इति प्रहेलिका। विनोदकलासु प्रहेलिका अन्तर्गता भवति।**

२. **षष्ठीविभक्तेः परिचयं प्राप्नुवन्तु।**

यत्र सम्बन्धः भवति तत्र षष्ठी विभक्तिः भवति। यथा – 'बालकस्य पुस्तकम्' अत्र पुस्तकस्य सम्बन्धः बालकेन सह अस्ति अतः 'बालक' इति शब्दे षष्ठी विभक्तिः अस्ति।

३. **अधोलिखितं गीतं सस्वरं गायन्तु स्मरन्तु च।**

हस्तकुटुम्बकम्

एषः स्नेहालुः तातः – अङ्गुष्ठः॥
निकटे निवसति ननु माता – तर्जनी॥
ज्येष्ठा पुत्री दीर्घतमा – मध्यमा॥
तस्याः भगिनी मनोरमा – अनामिका॥
कनिष्ठबाला अन्ते च – कनिष्ठिका॥

हस्तकुटुम्बं मम पश्य।
हस्तद्वयेन प्रणमामि।
आशीर्वादं विन्दामि॥

४. **अधोलिखितान् श्लोकान् पठन्तु अवगच्छन्तु स्मरन्तु च।**

अलसस्य कुतो विद्या अविद्यस्य कुतो धनम्।
अधनस्य कुतो मित्रम् अमित्रस्य कुतः सुखम्॥

हस्तस्य भूषणं दानं सत्यं कण्ठस्य भूषणम्।
श्रोत्रस्य भूषणं शास्त्रं भूषणैः किं प्रयोजनम्॥

© NCERT not to be republished

Reprint 2026-27

परियोजनाकार्यम्

१. **स्वपरिवारस्य मित्रपरिवारस्य च परिचयं प्रत्येकं दशभिः-दशभिः वाक्यैः लिखन्तु।**

२. **मातृभाषया एतादृशानां पञ्चानां प्रहेलिकानां संग्रहं कुर्वन्तु।**

३. **क्रीडा**

एकदा सर्वे गोपनागोपनं क्रीडन्ति स्म। तस्मिन् दिवसे नाजियायाः क्रमः आसीत्। नाजिया शतं यावत् गणयित्वा सर्वान् अन्वेष्टुं प्रस्थिता। मोहितः द्वारस्य पृष्ठे एव प्राप्तः। नाजिया प्रकोष्ठे अन्यान् सर्वान् अन्वेष्टुम् आरब्धवती। बबली कपाटिकायाः पृष्ठे प्राप्ता। उमा पर्यङ्कस्य अधः प्राप्ता।

तदनन्तरम् नाजिया क्रीडाङ्गणं गच्छति। मीता पितामह्याः पृष्ठे लब्धा। नाजिया अजितं क्रीडाङ्गणे अन्विष्यति। नाजिया अजितं यवनिकायाः पृष्ठे अपि अन्विष्टवती। नाजिया अजितम् अन्वेष्टुं बहिः गच्छति। सा वृक्षस्य अधः स्थित्वा पुनः विचारयति स्म। अजितः उपरिष्टात् कूर्दित्वा तस्मिन् 'धप्पा' इति अकरोत्। नाजिया पुनः अङ्कान् गणयितुं गच्छति।

not to be republished

Reprint 2026-27